

SÁRRÉT POSZTMODERN PERSPEKTÍVÁBAN A TÁJ TÖRTÉNETI FÖLDRAJZA: AZ EGYSÉGE- SÜLÉS ÉS SZÉTTAGOLÓDÁS FORMÁI

(Sárrét in Postmodern Perspective.
The Historical Geography of the Landscape: Forms of
Uniforming and Dividing)

SZILÁGYI ZSOLT

Kulcsszavak:

Sárrét történeti földrajz történeti táj tájlehatárolás posztmodern

Jelen írás egy készülő gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálódás előtanulmánya. Többek között arra keresünk lehetséges válaszokat, hogy miként értelmezhető a táj/régió fogalma a 19. századi lecsapolásokat követően a Sárrétre. Milyen szerepe volt a mocsárnak a települések kialakulásában? Hogyan határozható meg egyáltalán a Sárrét, és főleg milyen módon oldható meg a táj „lehatárolása”? S végül, hogyan értelmezhető a kapott eredmény, amelyre a későbbi kutatások, elemzések épülnek majd?

Bevezetés

A földrajztudomány, a történelemtudományhoz hasonlóan az utóbbi évtizedekben nemcsak nyugaton, hanem idehaza is jelentős átalakuláson megy keresztül. A folyamatot jól illusztrálja úgy a 2001 őszi, Szegeden megrendezett Magyar Földrajzi Konferencia előadásanyaga¹, mint e folyóirat eddig (témában) megjelent – főleg elméleti – tanulmányai.

A posztmodern egyik következménye, hogy a földrajznak újra kell gondolnia mind a tudományokhoz, mind pedig a társadalomhoz fűződő szerepét, helyét és viszonyát (Harrison *et al.* 2004; vö. Mészáros 2007). A 19. századi múltra visszatekintő brit *Royal Geographical Society* – hosszas vitát követően – hivatalos honlapján így fogalmaz:

„A földrajz, a Föld tájainak, népeinek, területeinek és környezeteinek tudománya. A földrajz – egész egyszerűen – a világról szól, amelyben élünk.

A földrajz egyedülálló a társadalomtudományok (emberföldrajz) és a természettudományok (természeti földrajz) közötti áthidalásban.

A földrajz a területek és a régiók kontextusában igyekszik megérteni a társadalmi és természeti folyamatokat – felismerni világszerte a kultúrákban, a politikai rendszerekben, a gazdaságokban, a tájakban és a környezetekben a nagyobb különbségeket és az azok közötti kapcsolatokat. Megérteni a különbségek, a területek és a társadalmi csoportok közti egyenlőtlenségek okait, mely egyben az emberföldrajzon belül számos újabb fejlődés alapjául is szolgál.”²

Hasonló konszenzusos eredmény – eltekintve néhány próbálkozástól (a teljesség igénye nélkül: *Probáld* 2001; *Tóth* 2001; *Vofkori* 2004) – itthon nem született. Egyik alapvető oka lehet a nevezett hiánynak, hogy a magyar geográfia részben nem specializálódott olyan mértékben, mint a nyugati, részben, mert igen erős az empirikus tradíció (*Timár J.* 2004).

Az oxfordi *Nigel Thrift* professzor határozottan kettős földrajzról (double geography) beszél. Megítélése szerint három különbség választja el egymástól az angolszász természetföldrajz (physical geography) és az emberföldrajz (human geography) diszciplinát. Elsőnek is eltérő ismeretanyaggal dolgoznak, a vizsgálatok középpontjában más-más kérdések állnak. Másodsorban, a természetföldrajzosok munkáiban az ember, mint tényező egyszerűen *csak* egy újabb változó a rendszerben. Végül, a természet- és emberföldrajzos geográfusok jövedelmi különbségei is látványosan hozzájárulnak a földrajz dualitásához, illetve annak fenntartásához (*Harrison et al.* 2004).

Az eddigiek alapján jól látható tehát, hogy az egyik kulcsfogalom továbbra is a tér – esetünkben annak vetülete a táj – maradt, miközben el kell fogadnunk a földrajztudomány kettősségét (*Tóth* 2001) úgy, hogy nyilvánvaló: olyan kapcsolat áll fenn a nevezett két diszciplína között, amelynek egyik pillére a *lépték* (scale), a másik a *tér-idő* (space-time) lehet.

Úgy véljük, ilyen híd maga a történeti földrajz is, ahol az előbbi pillérekre épülő munkák valóban átívelhetik e mélységet nem csak a földrajzon belül, hanem a földrajz- és a történelemtudomány között is. Hogy ennek melyek lehetnek a lehetséges (új) útjai, arról *Deryck W. Holdsworth* (2003) professzor a következőképpen vélekedik. Eszerint ennek az új útnak (az archív fényképek mellett) fontos elemét képezi az újonnan szerkesztett digitális (akár történeti GIS alapú) térképek készítése, a történeti források interpretálása és kontextualizálása. E „csodaszerek” sikeres vagy sikertelen alkalmazása azonban a kutató ama hajlandóságától függ, hogy munkája során *ne hagyja el* a hagyományos módszereket és technikákat, főleg ne a különböző források helyes elemzését.

A következő sorok – mint előtanulmány – egy olyan vállalkozás részét alkotják, amely a Horthy-kori Sárrét társadalmi, gazdasági viszonyait igyekszik majd – reményeink szerint a közeljövőben – feltárni.

Néhány (alap)gondolat a térről és a léptékről

Az elmondottakhoz hasonlóan vélekedik egyik írásában a tér fontosságáról *Probáld Ferenc* is: „A nemzetközi szakirodalomban a geográfia két fő ágának közeledését sürgető hangok [...] nem véletlenül irányítják a figyelmet újból a táj fogalmára” (*Probáld* 2001, 2), mellyel nem csupán a táj, hanem a tér fogalma is fókuszpontba került (*Vofkori* 2004). A továbbiakra nézve elengedhetetlen a *tér*, illetve a *táj* egykorvult, ám napjainkban újraformálódó jelentését – legalább – érintőlegesen körbejárnunk.

Talán elfogadható vezérgondolat lehet az, hogy nincs értelme egy fogalom végső jelentését, igazságát keresnünk (Varró 2004), hiszen az nemcsak az időben, de tudományonként, sőt adott tudományon belül is változik. Éppen ezért nem az a kérdés, hogy mi a tér, hanem az, hogy milyen jelentősége van a térnek (Benedek 2002), milyen kötés tartja össze az adott teret, s hogy milyen fokú maga a kohézió.

Napjainkra egyre szélesebb körben elfogadott, hogy a tér egy „tudatosan kialakított, mesterséges konstrukció” (Mészáros 2006, 492), amely nem független a megfigyeltől (Varró 2004), mint ahogy a megfigyelő sem független a megfigyelttől (Faragó L. 2003), vagyis „a tér mindig szubjektív fogalom marad” (Benedek 2002, 36). Ugyanakkor a *túlzott* antropocentrikus tér/tájfelfogás sem lehet eredményre vezető (Kerényi 2006).

A térnek számos, pl. természeti, gazdasági, társadalmi, mentális, infrastrukturális stb. dimenziója létezik (Tóth 2001; Vofkori 2004; Mészáros 2006); és hasonlóan nagyszámú szintje, léptéke képzelhető el, illetve vizsgálható. A különféle (politikai/közigazgatási, gazdasági, hétköznapi) léptékek pedig nem fix entitások, hanem maguk is változnak, ezért viszonylagosak, relatívak (Paasi 2004). A lépték *Richie Howitt* (2002) professzor szerint lehet *méret* (területi dimenzió), *szint* (hierarchiai dimenzió) vagy akár *kapcsolat* (viszony dimenzió). Vagyis a lépték, amelyet az elemzéshez választunk, meghatározza a tér kereteit. S a tér – természetesen – lehet akár egy táj, vagy akár egy régió is.

Gondolatok a tájról, a régióról

A számos tájfogalom szinte mindegyikében fontos szerepet kap a *kölcsönhatás*, a *kapcsolat* gondolata, (akár) mint lépték. A „táj végső fokon egyfajta elméleti konstrukció, [...] amely tartalmazza a mindenkori társadalom (és annak kultúrája) viszonyát a térbeli környezetéhez.” (Csatári 2006, 23–24) A táj – Marosi Sándor (1981) szerint – alapvetően természetföldrajzi kategória, amely természeti alapokon határolódik el. Míg a társadalom és környezete között fennálló kölcsönkapcsolat eredménye a *kultúrtáj*, amely a társadalom hatására idővel átalakul, s így (egészen) új kultúrtáj ölthet formát (Nikitscher 2004; Mészáros 2006; vö. Csorba 1999). Probáld a táj fogalmának áttekintését követően arra a következtésre jutott, hogy a „tájak és az ott élő emberi közösségek között régóta kialakult, bensőséges »birtokviszony« áll fenn, [...] ezért alapvető – bár egyáltalán nem kizárólagos – környezeti térkategóriának, egyszersmind regionális földrajzi entitásnak is tekinthető, következésképp társadalom-földrajzi szempontból is tanulmányozható, illetve tanulmányozandó.” (Probáld 2001, 4)

A tér, esetünkben a (kultúr)táj „már nem csupán a földfelszín egy lehatárolt része, amelyet a térelemek lokalizációja jellemez. A tér [...] polarizációs központok körül, centrum–periférikusan szerveződik.” (Benedek 2002, 38) Ezzel egybehangzó az a megállapítás, hogy a *központi* település vagy települések azok, ahol egy adott terület társadalmi-gazdasági-kulturális kapacitása döntően megtalálható. S egyben ezek

azok a települések, amelyek köré a külső kapcsolatok révén a (különböző szintű) régiók szerveződnek (Faragó L. 2007).

A történeti régió kutatással kapcsolatban, a közelmúltban éles kritikát fogalmazott meg a posztmodern előtti földrajzzal szemben *Claire Townsend*: „A régiókon belüli integráció egyik mozgatórugója a nagy városközpontok voltak, ám meglepő módon még a regionális földrajz is kevés figyelmet fordított a régiókon belüli városok szerepére. [...] az új regionális földrajz a régiók képlékenységét (fluidity), többértelműségét és szubjektivitását hangsúlyozza, s a szélesebb térbeli struktúrákkal és társadalmi folyamatokkal való kapcsolatuk tekintetében elemzi azokat.” (Townsend 2006, 293)

Tehát a kultúrtáj, mint régió elemzésekor – valójában – visszatérünk ahhoz a kanti gondolathoz, hogy sem a 7, sem az 5 nem hordozza magában a 12 előképét. A döntő a két szám (pl. két település, természeti táj és épített környezet, vagy táj és társadalom) közötti kapcsolat: $7+5=12$, ahol – átvitt értelemben – az eredmény maga a régió, mint kultúrtáj, amelyet a viszony (+,=) határoz meg (Kant 1995; vö. Faragó L. 2003).

A sárréti táj „mentális régióvá” alakulása

A Sárrét meghatározó, jellegadó arculata – amelyről maga a táj is a nevét kapta – a mocsár volt. Az ott élő emberek mindennapjaira a láp megannyi tekintetben (döntő) hatással bírt. A vízzel borított felszín mind gazdálkodási, mind közlekedési és védelmi szempontból – végtelenül leegyszerűsítve – lényegileg „egyveretívé” formálta a tájban élő társadalom szerkezetét, homogenizálta a falvak funkcióját és struktúráját (eltekintve néhány kivételes fekvésű, későbbi kisvárostól), valamint a helybeliek lelkületében erős kötődést szült a vízi világhoz. Az így kialakult koherens gazdasági, társadalmi forma a Sárrétet – minden bizonnyal – valóságos történeti tájjá avatta.

A 19. század második felében a lecsapolások alapvető változásokat indítottak el. A jellegzetes, eredeti tájalkotó elem, a mocsár, s vele együtt a vízi világ néhány évtized leforgása alatt, szinte máról-holnapra „felszáradt”, szertefoszlott és eltűnt. Mindezzel fizikálisan az a koherens erő is megsemmisült, amely e történeti táj rendszerében a központi szerepet játszotta. A közigazgatásilag erősen szétszabdalt sárrét nélküli Sárrét (mint táj) az „amputációt” követően már csak ezért sem tudott egységes gazdasági területté, régióvá alakulni. (Még akkor sem, ha a századvég előtti évtizedekben felfutó, rövid életű gabonakonjunktúra lokálisan ezzel kecsegtetett.) A mozaikszerű közigazgatási és piaci vonzaskörzetek még erősebben szétszakították a tájat. Ahol sem olyan nagyváros, de még csak középváros sem fekvődött (éppen a korábbi mocsár miatt), amely a terület regionális integrációjában vezető szerepet játszhatott volna. E szerepet eme városhiányos térben a kisvárosok és a majdnem városok, centrumfalvak vették át. Mivel azonban ezeknek a településeknek jellemből adódóan a hatósugaruk nem terjedhetett ki az egész Sárrétre, így csupán egy-egy kisebb terület felett játszhatták el új szerepkörüket. Ez a töredezettség pedig meghatározó jelleggel bírt abban a folyamatban, melynek során nem alakult ki az egységes,

koherens gazdasági régió a Sárreten. Ehelyett, e központok köré szerveződött terek azok, amelyek lényegében a Sárretet *átfedésekkel* felosztották egymás között. Ilyenformán nem *egy* (egységes) Sárretről, hanem egy-egy kisvároshoz (Berettyó-újfalú, Szeghalom) vagy centrumfaluhoz (Komádi) „kötődő” *több* Sárretről beszélhetünk.

Noha – megítélésünk szerint – a Sárret fizikálisan szétdarabolódott, mégis az „egységes” egykorvolt Sárret képzete mentálisan, a helybeliek énképében, lelkületében – ha nem is mindig jellegadóan, de mégis – továbbélt. A Sárret-fogalom, a Sárret-kép az egymást követő helyi generációkban – alighanem – egyre torzultabb, transzformáltabb és egyre halványabb formában jelent meg. Erre utal a 19. század derekán született idős Csontos bácsi (*Móricz* 1958, 654) és a fél évszázaddal fiatalabb szeghalmi iskolaigazgató Nagy Miklós (*U. Nagy* 1976, 117) képe a Sárretről. Az előbbi pontos, tapasztalati képpel, míg az utóbbi már csak közelítő elképzeléssel bírt a Sárretről. Vagyis az egykori vízi világ meghatározó (továbbélő) képe az, amely a településeket és így a társadalmukat – a későbbiek során is – a hajdani mocsárhoz kötötte, főleg a helybeliek tudatában kialakítva ezzel egy, immár pusztán lelkekben, gondolatokban létező „mentális régió” képzetét. Ezt a képzetet erősítette fel a lecsapolás után változatlan – esetenként még nagyobb – szegénység, mint közös attribútum, mely a sárreتي identitástudatot továbberősítette az itt élőkben, s ami a két világháború közötti helyi költészetben, főleg sárretudvari *Nagy Imre* verseiből tükröződik legerőteljesebben (*Körmendi* 2005). Részben e szegénység fogta össze az itt élőket, s ez volt az, ami döntő jelleggel a bélyegét is rányomta a „táj”, a *mentális régió* arculatára. Ez utóbbi pontos lokalizálása – éppen az egyénenként és generációnként változó tudat, tudati kép miatt – megoldhatatlan feladat, azonban azt megállapíthatjuk, hogy mekkora területet ölelt fel a sárreتي mocsárvilág, ahhoz mely települések kötődtek, s hogy ezáltal hol kereshetjük a potenciális *mentális régió* magterületét.

Lehatárolási előzmények

Bár rendkívül kevés azoknak a tanulmányoknak és könyveknek a száma, amelyek részben vagy egészben a Sárretről foglalkoznak, mégis általánosan megfigyelhető, hogy valamennyi írás igyekszik körülhatárolni a táj területét, leginkább a hozzá tartozónak vélt települések alapján.

A különböző diszciplínák eltérő tudáskészlettel közelítenek és ebből fakadóan eltérő képet is festenek a Sárrethez sorolt települések számáról. Ezeket a tudományonként eltérő lehatárolásokat foglaltuk össze az *1. táblázat*. Jól látható, hogy a településföldrajzi (B–E oszlop) és a néprajzi (F–G oszlop) értelmezés között meglehetősen csekély az eltérés, ezzel szemben a természetföldrajzi meghatározás (A oszlop) már lényeges különbségeket mutat. A magyarázat mind az előbbi hasonlóságra, mind az utóbbi elkülönülésre viszonylag könnyen megadható. Egyrészt a természetföldrajzi megközelítés erősen eltérő végeredményének oka, hogy napjaink természetföldrajzi állapotára épül (*Marosi–Somogyi* 1990), ezért csak csekély részben fedí a hajdani Sárret területét. Ebből adódóan – abban az esetben, ha az elemzés

fókuszába a történeti Sárrétet állítjuk – sem történeti földrajzi, sem társadalom-történeti szempontból nem használható az előbbi megközelítés. Másrészt, az említett településföldrajzi és néprajzi „lista” viszonylagos egyezésének magyarázatát abban ismerhetjük fel, hogy mind *Papp Antal* (1960), mind *Csávás István* (1941), mind *Szűcs Sándor* (1934; 1992) tudományos munkásságának egy-egy szakasza a hajdani debreceni, m. kir. Tisza István Tudományegyetem földrajzi iskolájához kötődött. Eredményeik „időtállóságát” mi sem bizonyítja jobban, minthogy a későbbi szakirodalom (*Kósa-Filep* 1975; *Csatári* 1978; *Beluszky* 2001; 2002) sem sokat változtatott Sárrét-konceptiójukon: többnyire a lehatárolás alapja az egykori mocsár területe, kiterjedése maradt.

I. TÁBLÁZAT

A sárréti települések a természetföldrajz, településföldrajz és a néprajztudomány szerint

(The Settlements of Sárrét According to the Physical and Settlement Geography and the Ethnography Science)

	A	B	C	D	E	F	G	H	I		A	B	C	D	E	F	G	H	I
1. Biharnagybajom	●	●	●	●	●	●	●	7	●	26. Sáp	●	●	●	●	●	●	●	2	●
2. Nagyrábé	●	●	●	●	●	●	●	7	●	27. Újiráz	●	●	●	●	●	●	●	2	●
3. Sárrétudvari	●	●	●	●	●	●	●	7	●	28. Békés	●	●	●	●	●	●	●	2	●
4. Szerep	●	●	●	●	●	●	●	7	●	29. Körösladány	●	●	●	●	●	●	●	2	●
5. Komádi	●	●	●	●	●	●	●	6	●	30. Furta	●	●	●	●	●	●	●	2	●
6. Vésztő	●	●	●	●	●	●	●	6	●	31. Náduvvar	●	●	●	●	●	●	●	2	●
7. Dévaványa	●	●	●	●	●	●	●	6	●	32. Vekerd	●	●	●	●	●	●	●	2	●
8. Füzesgyarmat	●	●	●	●	●	●	●	6	●	33. Túrkeve	●	●	●	●	●	●	●	2	●
9. Okány	●	●	●	●	●	●	●	5	●	34. Geszt	●	●	●	●	●	●	●	1	●
10. Bakonszeg	●	●	●	●	●	●	●	5	●	35. Körösszakal	●	●	●	●	●	●	●	1	●
11. Csökmő	●	●	●	●	●	●	●	5	●	36. Külsőiszap	●	●	●	●	●	●	●	1	●
12. Darvas	●	●	●	●	●	●	●	5	●	37. Méhkerék	●	●	●	●	●	●	●	1	●
13. Karcag	●	●	●	●	●	●	●	5	●	38. Mezőgyán	●	●	●	●	●	●	●	1	●
14. Zsáka	●	●	●	●	●	●	●	5	●	39. Nagygyánté	●	●	●	●	●	●	●	1	●
15. Szeghalom	●	●	●	●	●	●	●	5	●	40. Sarkadkeresztúr	●	●	●	●	●	●	●	1	●
16. Bátorád	●	●	●	●	●	●	●	4	●	41. Újszalonta	●	●	●	●	●	●	●	1	●
17. Biharancsháza	●	●	●	●	●	●	●	4	●	42. Berettyóújfalú	●	●	●	●	●	●	●	1	●
18. Biharugra	●	●	●	●	●	●	●	4	●	43. Magyarhomorog	●	●	●	●	●	●	●	1	●
19. Zsadány	●	●	●	●	●	●	●	4	●	44. Ecesgfalva	●	●	●	●	●	●	●	1	●
20. Bihartorda	●	●	●	●	●	●	●	4	●	45. Kertészsziget	●	●	●	●	●	●	●	1	●
21. Bucsa	●	●	●	●	●	●	●	3	●	46. Mezőpeterd	●	●	●	●	●	●	●	1	●
22. Püspökladány	●	●	●	●	●	●	●	3	●	47. Mezősas	●	●	●	●	●	●	●	1	●
23. Kistűszállás	●	●	●	●	●	●	●	3	●	48. Váncsod	●	●	●	●	●	●	●	1	●
24. Körösnagyharsány	●	●	●	●	●	●	●	2	●	49. Nagykereki	●	●	●	●	●	●	●	1	●
25. Körösújfalú	●	●	●	●	●	●	●	2	●	50. Vértes	●	●	●	●	●	●	●	1	●

A = *Kistáj kataszter* (1990) – természetföldrajz
 B = *Papp A.* (1956, 1960) – település földrajz (t. f.)
 C = *Glaser L.* (1939) – t. f.
 D = *Csávás I.* (1941) – t. f.
 E = *Csatári B.* (1978) – t. f.
 F = *Kósa L. – Filep A.* (1975) – néprajz
 G = *Szűcs S.* (1942) – néprajz
 H = összesen
 I = általunk Sárréthez sorolt település (ld. később)

21. anyatepülés (at.) Füzesgyarmat, önállósodás dátuma (ö. d.) 1941
 25. Körösújfalú = Ihráz, at.: Komádi, ö. d.: 1955
 36. Komádi része
 39. Mezőgyán része
 44. at.: Dévaványa, ö. d.: 1950
 45. at.: Füzesgyarmat, ö. d.: 1952

Forrás: Saját szerkesztés.

Alkalmazott módszer

A fent számba vett diszciplínák legelfogadhatóbb közös kiindulópontja lehet az, ha a lehető legteljesebb „pontossággal” megpróbáljuk rekonstruálni a hajdani mocsár kiterjedését. Az így nyert eredménytől pedig azt várjuk: megmutatja azokat a településeket, amelyek közvetlen szoros kapcsolatban voltak a láppal.

Mindazonáltal a számtalan nehézség közül talán éppen e rekonstrukció bizonyult a legnehezebb feladatnak, ugyanis amellett, hogy a mocsár kiterjedése az évszázadok alatt bizonyíthatóan módosult, még számolnunk kellett az évente ismétlődő áradások ciklusosságával is. A sárréti mocsárvilág határa tehát nemcsak az évszázadok alatt változott, hanem tavasszal és ősszel is „ingadozott”. Ilyenkor a mocsár vízszintjéhez képest a magasabb térszín alacsonyabb részei is víz alá kerültek, ami periodikusan beszűkítette az ott élő népesség főleg gazdasági és közlekedési életterét.

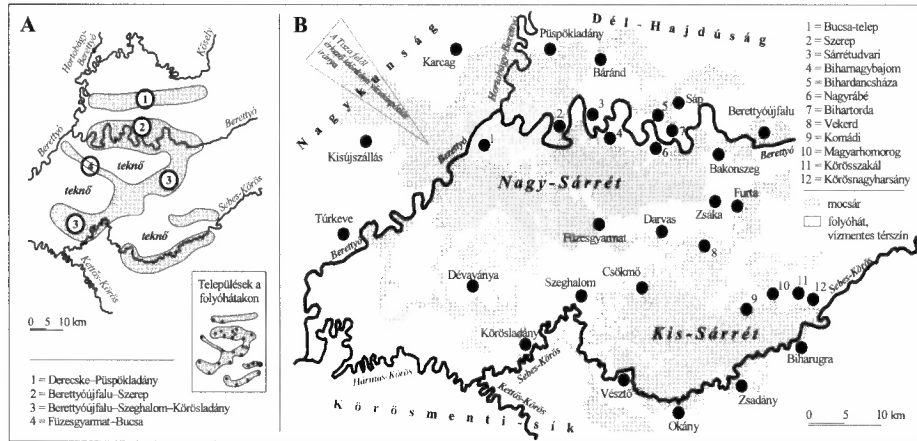
Ennek tudatában a körülhatároláshoz a Berettyó és a Sebes-Körös szabályozásához, a Sárrét lecsapolásához készített – később *Papp Antal* (1956; 1960) által is közölt – térképvázlatokat és *Dóka Klára* (1997) levéltári forrásanyagokra – többek között a szintúgy korabeli mérnöki térképekre – támaszkodó vaskos kötetét használtuk fel. Az így több időmetszetben is rendelkezésünkre álló – igaz nyomdatechnikailag rosszul kivitelezett – térképek digitalizálásával készítettük el saját, későbbiekben használt térképvázlatainkat. A művelet során különös nehézséget okozott az eltérő méretarányban rajzolt térképek azonos méretarányon történő összeillesztése³. A többszöri pontosítás igényével újra- és újrarajzolt részletek ellenére sem állíthatjuk, hogy a *I.B ábrán* bemutatott eredmény hibáktól mentes volna, mégis úgy véljük a feladat elvégzéséhez elegendő támpontot szolgáltat. Ugyanakkor nem a térkép hátrányaként, hanem ellenkezőleg, erősségeként értékeljük, hogy nem egy adott egyetlen időpillanatot örökít meg, hanem több időmetszetben felvett térkép anyagát elegyíti magába, így tehát a 18–19. századfordulós, sőt a 19. század első felében fennálló állapotokat egyszerre és hitelesen rögzíti.

Még mielőtt a sárréti magterület településeit számba vennénk, olyan kérdésekre kell rövid választ találnunk egyrészt: miképp alakult ki a sárréti mocsárvilág, s hogy az miként változott *lassan* az idők folyamán? Másrészt, hogyan tűnt el *gyorsan* a több mint ezer négyzetkilométernyi kiterjedésű (*Dóka* 1997) mocsaras-lápos természeti táj?

1. ÁBRA

A Sárrett pleisztocén kori főbb folyóhátai (A) és vízjárta területei a folyószabályozás előtt (B)

(The More Capital River Backs of Pleistocene on the Sárrett [A] and its Water-covered Areas before the River Control [B])

Forrás: Saját szerkesztés.

Mocsár születik s megszűnik: a lassan változó táj gyorsan átalakul

A Körös-vidék az elmúlt közel két és fél millió év során folyamatosan süllyedő terület volt. A magasabb fekvésű területek irányából az akkori folyók (Ős-Tisza–Szamos–Berettyó, Ős-Körösök, Ős-Maros, Ős-Hernád–Sajó stb.) ide találtak lefolyást, így a vidéket erőteljes akkumuláció jellemezte (Papp 1956; 1960). Az ősfolyók többszöri irányváltása következtében az évezredek során számtalan lefűződött morotva, elhagyott folyómeder és települések helyéül szolgáló folyóhát alakult ki. A négy nagyobb, jól felismerhető folyóhát 1) Derecske–Püspökladány, 2) Berettyóújfalú–Szerep, 3) Berettyóújfalú–Szeghalom–Körösladány, illetve 4) Füzesgyarmat–Bucsa vonalában húzódik (1.A ábra). A közöttük kialakult természetes, „lefolyástalan” tektonokban a keleti irányból érkező, lelassuló folyók vize szétterülve egy „összefüggő” mocsaras területet alakított ki.

A Berettyó mocsarát a lecsapolások idején már Nagy-Sárrettnek, a Sebes-Körösét pedig Kis-Sárrettnek nevezték, jóllehet a 13. század elején Anonymus (2003) még Szerep-mocsárként említette (a Nagy-Sárrett területét). Később használatos volt még a Nagysár kifejezés, amelyet feltehetően a 16–17. században váltott fel a Sárrett elnevezés (Kósa–Filep 1975). A két mocsár nem alkotott szoros értelemben vett összefüggő területet, mégis összeköttetésben állt egymással főleg a Füzesgyarmat és Furta között kialakult ereken keresztül (Szűcs 1934).

Dacára annak, hogy a Sárretek vidéke a történelmi időkben is süllyedő terület volt (Martonné Erdős 2000), a magasabb térszínnek végig lakott helyek maradtak. A Berettyó a 18. századot megelőzően Bakonszegnél irányt váltott (Papp 1960), ennek következtében megemelte a Nagy-Sárrett vízszintjét, ami a korábbi partvonalhoz szorosán igazodó települések lakosságát több esetben is arra kényszerítette, hogy elhagyja lakóhelyét és a folyóhátak magasabb térszíneire költözve új telepeket (pl. Szerep 1751-es áttelepülése) hozzon létre (Osváth 1996). Időközben a nedvesebbé és hűvösebbé váló éghajlat (kis-jégkorszak), a mocsarak természetes feltöltődése, valamint az antropogén hatások következményeként (Beluszky 2001) sűrűsödő és egyre pusztítóbb áradások (Dóka 1997) mindinkább elöntéssel fenyegették nemcsak az újonnan települt falvakat, hanem a már kezdettől fogva magasabban épült községeket is.

A folyóhátak közötti térszínnek átlagos tengerszintfeletti magassága ugyanis 84–88 méter volt. Ehhez képest a legmagasabb hátaik is csak átlagosan 3–4 méterrel magasodtak a mocsárszint fölé (Papp 1960; Frisnyák 1995). A Nagy-Sárrettet északról határoló berettyóújfalusi–szerepi folyóhát legmagasabb pontja is csak 91–92 méter, míg a hát átlagos szélessége (mocsártól mocsárig) 5–13 km között változott, ráadásul a Berettyó a „jobb és bal parti hátat” vágta ketté kelet–nyugati irányban. Ezzel meglehetősen keskeny sávot hagyott az emberi telepek számára. A helyszükével (annak eltartó-képességével) magyarázható, hogy a magasabb térszínen települt és fennmaradt mintegy 8 község voltaképpen aprófalvas településnek számított egészen a 19–20. század fordulójáig. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a 15. században ennél lényegesen több falu létezett a Nagy- és a Kis-Sárrett területén. A történészek azonban gyakran megelégszenek azzal, hogy e falvak pusztulását a török időkbeli elnéptelenedéssel hozzák összefüggésbe, csak hogy a településszám csökkenésének adódik egy másik, s talán sokkal teljesebb képét nyújtó magyarázata is: a már említett mocsárgyarapodás (Papp 1960). Ilyenformán a falvak egyre kisebb területre szorultak vissza. S ha figyelembe vesszük azt a tényt is, hogy a nagyobb árvizek alkalmával nemcsak a Tisza árvize öntötte el a Sárrett mocsarait a Hortobágy-folyón s többek között a Mírhó-éren keresztül (Dóka 1997), hanem a Szamosé és a Krasznáé is, akkor elég nyilvánvaló, hogy ilyen esetekben a falvak szélei, olykor teljes belterületei is víz alá kerülhettek.

A török időkben – részben a hódításokkal összefüggően – elnéptelenedett Sárrett környéki falvak lakossága a 18. században kezdte újraülni az egykorvolt telepek némelyikét, ám a terjeszkedő mocsár erre már nem minden esetben adott lehetőséget. Az ekkoriban megszilárduló (Novák 1986) sárreتي települések lélekszámgyarapodása a 18–19. század fordulójára olyan méreteket öltött, hogy Dóka Klára (1997) szerint emiatt és részben a hatalmas károkat okozó árvizek miatt is szükségessé, sőt elengedhetetlenné, mondhatni létkérdéssé vált a vízszabályozás, a mocsarak lecsapolása. A szabályozást elsőként 1772-ben Szeghalom környékén kezdték meg a vízimalmok lebontásával, ezek ugyanis közvetve helyi árvizek okozói voltak. Alig egy évtizeddel később már kézzelfogható eredmény volt a Szeghalom–Csökmő környékén a víz fogságából szabadult területek használatbavétele. A kezdeti helyi érdekű és hatású átalakításokat az 1812-ben a Berettyón is meginduló

szabályozások követték. Az igazi áttörést azonban a *Huszár Mátyás* korábbi terveit is felhasználó *Bodoky Károly* mérnök koncepciója alapján és személyes irányításával kezdődő (1855) munkálatok hozták meg. Az átfogó rendezési terv szerint folyó átalakítás lényegében 1879-re fejeződött be (*Frisnyák* 1995; *Dóka* 1997). E táj-átalakítással pedig kezdetét vette a gazdasági-társadalmi transzformáció is.

A lehetséges sárréti magterület

A fentebb mondottakat továbbgondolva megállapíthatjuk, hogy a Sárrét *településföldrajzi* (!) értelemben a mocsár kiterjedésével összefüggésben mást és mást jelentett, vagyis *más volt a középkor és megint más az újkor Sárréjtje, azért mert a peremét megülő települések is mások voltak*. A 20. század eleji sárréti települések közvetlen gyökerei a lecsapolások előtti időkbé vezetnek vissza bennünket, hiszen az új sárréti településállomány jelentős része a 18–19. század folyamán népesült be újból – olykor a korábbi falunak csak a nevét, de nem feltétlenül a hajdani helyét megtartva. Lényegében tehát a 19. század Sárréjtjének a meghatározása a feladatunk, ugyanis az állandóan vízzel borított területek viszonylagos ismeretében tudjuk csak megállapítani a hozzá kötődő települések sorát.

Éppen ezért fontosnak és elengedhetetlennek véljük a Sárrét lokalizálásánál azt, hogy három, egymásba szövődő alap gondolatot (és nem definíciót) ezzel kapcsolatban összegyűjtve, újrafogalmazzunk.

1) A sárréti települések száma – a megítéléstől függően – változó, hiszen éppen *Györffy István* írta 1922-ben a Sárrétről, hogy területén harminc–negyven község osztozott (*Györffy* 1983). Láthatóan ő maga is bizonytalan abban, mely települések sorolhatók az említett tájhoz, ám e tudatos bizonytalanság vagy inkább óvatosság legkevésbé sem meglepő, elvégre, ahogy később *Teleki Pál* fogalmazott: a „tájfelosztások sohasem lehetnek élesek, – sőt egyedüli érvényűek sem” (*Teleki* 1936, 437). Így aztán kutatásaink során egyre erőteljesebb formát öltött az az álláspont, hogy *a vizsgálati céltől csak erősen befolyásolt tájlehatárolás létezik*.

2) Az ember, mint tájalkotó, *ható tényező* (*Kádár* 1943) önálló individuum, szubjektum. *Enyedi György* (2002, 14) szavaival élve: „a megélt tér élménye nem reflektál a tér mesterséges felosztásaira. A tájak határa ezért soha sem pontos, hiszen [...] sokfélék a helyi társadalom tagjainak észben és szívben élő határai”. Ezt a gondolatot erősíti *Hamar József* tájépítésmérnök koncepciója is: ahol a táj „térben vagy időben bizonytalan határú, élesen nem látható, pontosan nem meghatározható, de mégis érzékelhető (sokszor nem is annyira érzékelt, inkább érzett) kiterjedésű fogalmat jelez. Ahogy nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy a szívünk tája (szívtája) milyen nagyságú kiterjedést is jelez a szervünk körül, [...] hasonlóan vagyunk [...] a táj lehatárolásával is.” (*Hamar* 2006, 3) *A Sárrét éles határai* (vö. *Varró* 2004) *helyett inkább egy olyan területet jelölünk ki, amely mindenekelőtt egy magterületnek fogható fel*.

3) A tájalkotó tényezők időben nem tekinthetők állandónak, ami egyben előrevetíti a tájhatár lehetséges elmozdulását is, melyet rövid távon az állandóság, hosszabb távon inkább a változás jellemez (Korpás 1934; Faragó T. 1984; Kósa 1998; Győri 2005). *Ilyen változásnak fogható fel a lecsapolás, mellyel maga a mocsár szűnt meg, s ilyen az is, amikor a táj mentális kohéziója a helyiek gondolatvilágában generációkon keresztül torzulva változott.*

Ezek után nehéz volna olyan definíciót alkotni, amely minden tekintetben helytálló (láthattuk, ilyen nem létezik). Éppen ezért csak egy lehetséges olvasatot mutatunk be, hangsúlyozva: ez a táj idővel átalakult, s mint egységes tér csakis a helyiek képzeteiben élt tovább. Ilyenformán a Sárrét meghatározni kívánt magterülete, mint mentális régió úgy fogható fel, ami olyan terület, ahol *a lecsapolást követően a Sárrét elnevezésen nem a hajdani mocsaras-lápos terület helyét, hanem azokat a településeket, települések csoportját értjük, amelyek kialakulásában, későbbi arculatuk formálódásában a mocsár közvetlenül vagy közvetett módon kiemelkedő, sőt döntő befolyással bírt* (vö. Csávás 1941). *Vagyis olyan tér, ahol a kohéziót az ember és az egykori vízi világ közötti közvetlen vagy közvetett kötődés szimbolizálja.*

A 1. ábra elemzése alapján elmondhatjuk, hogy a Nagy-Sárrét mocsaras-lápos vidéke többek egybehangzó véleménye szerint Bakonszegnél kezdődött (Glaser 1939; Papp 1956; Szűcs 1992), ott, ahol a Berettyó medrét veszítette. Északról a Berettyó-újfalu–szerepi folyóháton Bakonszegtől nyugatra fekvő községek: Sáp, Bihar-dancsháza, Bihartorda, Nagyrábé, Biharnagybajom, Sárrétudvari és Szerep határolták. A Nagy-Sárrét északi és északnyugati kiszögellését Báránd, Püspökladány, Karcag és Kisújszállás fogta közre, azonban e települések határainak „elmocsarasodásában” már a Tiszának is szerepe volt (Papp 1960). Közben Glaser (1939) a Sárrét és a hortobágyi mocsárvilág határaként, vagy inkább átmeneti zónájaként értelmezi Püspökladány–Karcag vonalát. Délnyugaton Túrkeve, délen Dévaványa, Szeghalom s Füzesgyarmat, keleten Darvas és Zsáka övezte. (Jóllehet, Glaser a Sárréthez sorolja még Gyomát is, ezzel szemben úgy véljük, hogy az már kevéssé a Berettyó, mint inkább a Hármas-Körös „mocsarához”, árteréhez kötődött.)

A Kis-Sárrét mocsarát tápláló Sebes-Köröst a szabályozás előtt a mérnökök több szakaszra osztották. Ebből különös jelentőséggel bír számunkra a felsőszakasz, amely Nagyváradtól Körösszakálig terjedt, nem minden ok nélkül. Az utóbbi falu és Biharugra határában a főágból kiszakadó Csiket-ér a Tekerőbe, a Sebes-Körös párhuzamos folyóágába torkollott, amely a Kis-Sárréten szétterülve táplálta a mocsarat (Glaser 1939; Dóka 1997). Így tehát a Sebes-Körös Sárrétje Körösnagyharsány, Körösszakál határában kezdődött. Északról részben Magyarhomorog és Komádi szegélyezte, részben pedig a két kapcsolódó Furta, illetve Füzesgyarmat–Darvas körüli rész-mocsár peremén ülő előbb nevezett három község, valamint Vekerd, Csökmő és Szeghalom, míg nyugatról Körösladány határolta⁴. A déli peremet pedig a Vésztő–Okány–Zsadány vonallal rajzolhatjuk fel.

E Sárrét-konceptió talán egyik legvitathatóbb része a három nagykunvárosnak (részben praktikussági okokból) a vizsgált tájhoz történő hozzáillesztése. Ez akkor

elfogadható, ha a Sárrétet önmagában vizsgáljuk, ha azonban a környező tájak kontextusában szemlélődünk, akkor ezek értelemszerűen inkább már a Nagykovácsok részeinek tekintendők.

Végül szólnunk kell Újiráz különleges helyzetéről, hiszen ezt a községet is a Sárrét-hez soroltuk annak ellenére, hogy alapításakor az 1910-es évek elején a mocsárvilág már évtizedek óta nem létezett, így nem is gyakorolhatott közvetlen hatást sem a településre, sem lakóira. Mindazonáltal azt kell, mondjuk, közvetett formában mégis meghatározó jelleggel bírt. Tudomásunk van arról, hogy az 1910. évi őszi esőzések során – egyebek mellett a lecsapolási munkálatok egyik nem kívánt mellékhatásának, a belvizesedésnek tulajdoníthatóan – a már korábban kijelölt jövőbeli falu beltelkei és utcái víz alá kerültek. Ennek okát 1912-ben a község egyik első „krónikása” a következőképpen fogalmazta meg: „a kitűzött helyen ugyanis sok volt a régi zombékokból származó kotu (tőzeg) s ez esős időben magába veszi a vizet úgy, hogy ember, állat méternyire süllyed benne.” (Karácsonyi 1992, 12) A település új határainak kijelölésekor – tehát – már ezeket a tényezőket is számításba vették, így azt egy magasabb térszínre helyezték át.

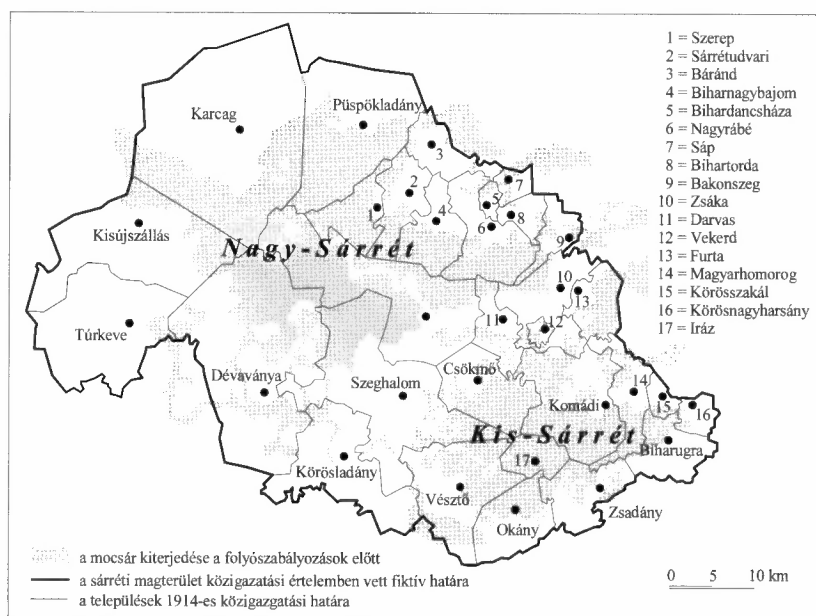
Csávás István és Beluszky Pál a sárréti településeknek egyaránt három típusát különböztette meg: azokat, amelyek 1) a mocsár, rét szélén, 2) a mocsarak erei, vízfolyásai mentén és azokat, amelyek 3) szigetszerűen a mocsár belsejébe települtek. Magunk ezeket egy további kategóriával, 4) a lecsapolást követő időkből alapított falvak típusával egészíthetjük ki.

Végül, a 2. ábrán egy olyan térképet mutatunk be, amelyet a dualizmus-kor végi közigazgatási határok figyelembevételével (Magyarország... 2000) szerkesztettünk meg. Ez együtt ábrázolja a sárréti települések 1913/14. évi – hosszú határvitákat követően nyugvópontra jutott – közigazgatási területeit és a lecsapolás előtti mocsár kiterjedését. Meg kell jegyeznünk, hogy a két térkép fedésbe hozása sem volt problémamentes. A nehézséget mindenekelőtt az okozta, hogy a 19. század eleji mérnöki rajzok csupán némi torzítással váltak összeilleszthetővé a 20. század eleji vetületi rendszerben készült térképpel. Az illesztési pontokat minden esetben a községek belterülete jelölte ki. A művelet során a legnagyobb pontosságra való törekvés ellenére is óhatatlan torzulások léptek fel. (Számításaink szerint ezek mértéke a nyugati, északnyugati területek felé haladva elérheti az egy, maximum két-három kilométert.) Mindezek ellenére a térkép hozzávetőlegesen így is jól mutatja a községek határainak vízjárta területeit; elegendő, ha Püspökladány, Szerep, Füzesgyarmat Csökmő, vagy akár Komádi zömében laposabban fekvő részeire tekintünk.

Összefoglalóan: a Sárrét közigazgatási egységei jelölik ki számunkra azt a fiktív közigazgatási határvonalat, amely által közrefogott területet a továbbiakban Sárrétnek, „sárréti magterületnek” tekintünk.

2. ÁBRA

A sárréti magterület a lecsapolást követően az 1914-es közigazgatási határok alapján
(The Nuclear Area of Sárrét Following the Drainage Based on the Administrative
Borders of 1914)

Forrás: Saját szerkesztés.

Értelmezési keretek

Tisztában kell lennünk azzal, hogy más települések is a Sárréthez sorolhatók attól függően, hogy a tájalkotó tényezők melyikét domborítjuk ki vizsgálódásunknak megfelelően (Nemerikényi 2000). Ezért röviden meg kell említenünk ezeket a más tudományos megközelítés szerint számításba jöhető potenciális sárréti településeket is. Érintőlegesen már foglalkoztunk ezekkel (1. táblázat), azonban térképre rajzolva láthatóvá válik, hogy mely irányban jelentik az általunk rajzolt Sárrét-kép viszonylagos bővítését (3. ábra). A néprajztudomány tehát egy északkeleti „nyúlványt” csatol a Sárréthez a Berettyó völgye mentén, sőt dél és délkelet felől még további településeket tart számon. Ezzel szemben mi nem tekintjük ezeket a falvakat, esetleg városokat a szoros értelemben vett Sárréthez tartozóknak, hiszen Békés és Gyula kevésbé a Sárrét, mint inkább a Fekete- és/vagy a Fehér-Körös mocsárvilágához kötődött (vö. Glaser 1939; Dóka 1997). S az említett északkeleti nyúlvány is inkább tartozott a Berettyó (időszakos) árteréhez, mint a Sárrét mocsárvilágához.

E helyen vázolni és indokolni szeretnénk még (az általunk) a Sárréthez sorolt terület település alapú, közigazgatási, demográfiai, gazdasági és társadalom-

szerkezeti szempontokon nyugvó térfelosztását, amit az itt nem közölt gazdasági és társadalmi térszerkezeti vizsgálódásaink tettek szükségessé. Eredményeinket az 1910. és 1930. évi népszámlálás településenkénti bontásban vizsgált adatai alapján (MKKSH 1912a; 1912b; 1913; 1932; 1934; 1936) klaszter-analízis segítségével (a használt változokról ld. Győri 2006), valamint az 1925. évi piacközpontok empirikus vonzáskörzetei (*Néprajzi... 1925*) révén kaptuk (4. ábra).

3. ÁBRA

Sárréti települések a természetföldrajz, a településföldrajz és a néprajztudomány szerint

(Settlements of Sárrét According to the Physical and Settlement Geography as well as the Ethnography Science)

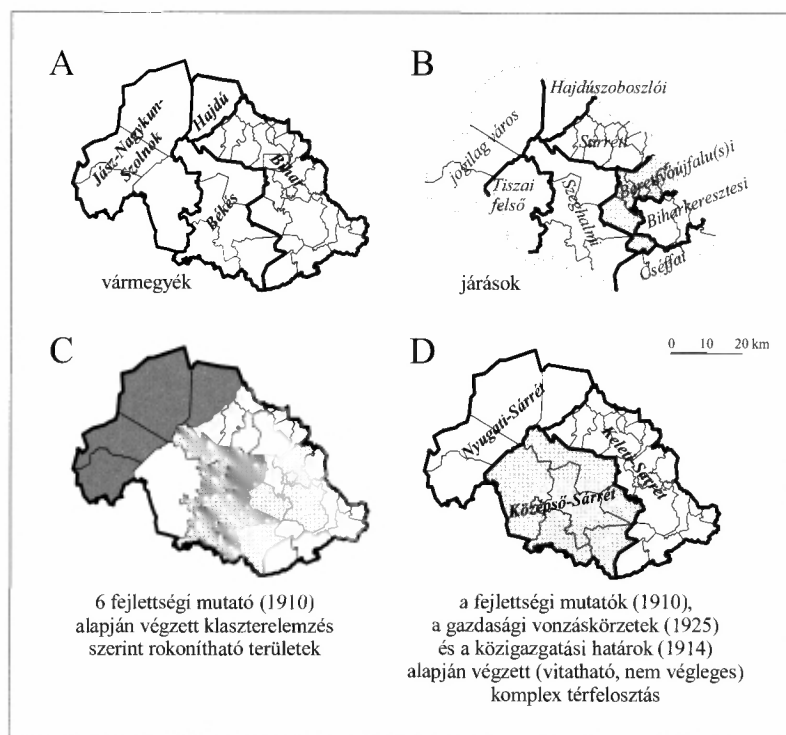
Forrás: Saját szerkesztés.

A Sárrét területén közigazgatási tekintetben négy megye s hét–kilenc járás osztozott. Eredményeink alapján kialakult a Sárrét hármás (nyugat, közép és kelet) tagoltsága. A *Nyugati-Sárrét* a három nagykunsági települést: Karcagot, Kisújszállást és Túrkevét (Győrffy 1942), valamint Püspökladányt – mely nem tartozott a Nagy-kunsághoz – foglalta magában. Ez pedig Győrffy (1983) megfogalmazásában nem más, mint a Sárrét Kunságba átnyúló része (vö. Szűcs 1934), melyet akár Nagy-kun-Sárrétnek is nevezhetünk. A „második harmad” a *Középső-Sárrét*, amely nagyrészt az egykori Szeghalmi járást takarja, amihez keleti irányból még Csökmő, nyugati irányból pedig Dévaványa csatlakozik. Az utóbbi falunak igencsak sajátos a helyzete, ui. közigazgatásilag a Tiszai felső járáshoz tartozott, melynek központja Kunhegyes volt, ám közéjük az említett három nagykun település, mint rendezett

tanácsú (később megyei) város ékelődött. Így Dévaványa – melynek lakossága már 1910-ben több volt, mint 13 ezer fő – sajátos módon elszakadt járásközpontjától, s egyszerre több irányba vonzódott (Szilágyi 2007), ám mégis leginkább a Sárréti járás településeivel volt elsősorban rokonítható. Az utolsó a Keleti-Sárrét, ami Bihar vármegye húsz kis- és középnagy falvait ölelte magába.

4. ÁBRA

*A Sárrét különböző szempontú térfelosztása a 20. század első felében
(The Space-partition of the Sárrét with a Different Viewpoint in the First Half
of the 20th Century)*

Forrás: Saját szerkesztés.

A sárréti tájpotenciál

A természeti viszonyoknak a gazdaság és a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatásáról megoszlanak a vélemények. Többen gondolják úgy, hogy a földrajzi környezet döntően befolyásolja a gazdaság és a társadalom alakulását. Ezzel a szemlélettel szemben mások úgy vélik, hogy a társadalmi fejlődés és a természetföldrajzi környezet között csak laza összefüggés áll fenn. A „valósághoz” alighanem akkor járunk a legközelebb, ha sem az elsőként említett földrajzi determinizmus, sem

pedig a földrajzi nihilizmus végletes megközelítését nem tesszük irányadóvá. (A két véglet közötti egyezményes közélet ma már egyre többen tartják elfogadhatóbbnak.) Eszerint a földrajzi possibilizmus központi gondolata rámutat arra, hogy a természeti táj a társadalom számára csupán „adottságok rendszerét kínálja”, s hogy az ezzel miként bánik, részben az idő, részben pedig magának a társadalom fejlettségének a függvénye (Hajdú 2005; vö. Timár L. 2003). Mindezt szem előtt tartva a továbbiakban arra keressük a választ, hogy a sárréti táj erővonalai, helyi és helyzeti energiái hogyan és mennyiben befolyásolták időről időre a települések helyét, érintőlegesen gazdaságát és társadalmát.

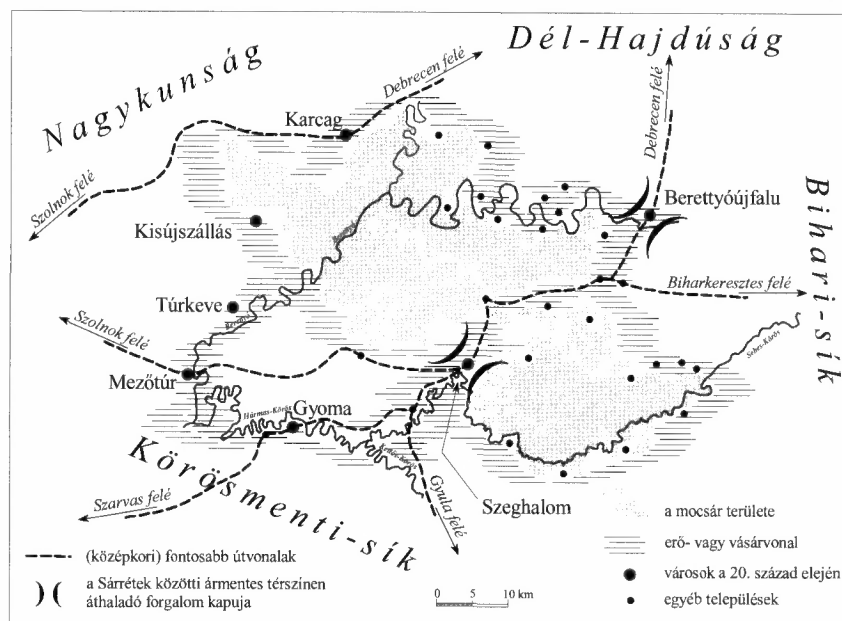
A „klasszikus településföldrajz” egyik sokat használt fogalma a vásárvonal, amely ott alakul ki, ahol eltérő természeti adottságú területek (pl. alföldek, domb- és hegyvidékek) találkoznak egymással. A Kárpát-medence fő vásárvonala – amely részben Temesváron, Aradon és Nagyváradon át húzódik – pusztán közvetett formában „érintette” tájunkat keleti irányból (Beluszky 2005; vö. Takács 2000). Így mint vásárvonalnak csak meglehetősen közvetett módon volt szerepe a Sárrét sajátos belső fejlődésében. Ennél sokkal nagyobb jelentőségű volt az árvízjárta és ármentes térszín ún. ártérpereme, ez esetben a tágabb értelemben vett mocsárperem (5. ábra). A mocsarat körbeölelő erővonal nemcsak falvakat, hanem egész sor mezővárost hívott életre, amelyek a különböző természeti környezetből adódó eltérő gazdálkodás produktumainak, a másfajta árukínálat különböző terményeinek, jószágainak és termékeinek biztosított piacot, árucserre lehetőséget. Ez a helyzeti energia voltaképpen település-, sőt városfejlesztő tényezőként érvényesült a tágabb értelemben vett Sárrét nyugati és déli peremén szinte egymás mellett fekvő Karcagtól, Mezőtúron át egészen Békés, Gyula határáig sorakozó mezővárosok esetében. E városok fejlődését mindemellett nagymértékben segítette az a másik helyzeti energia, amelyet a rajtuk áthaladó fő kereskedelmi útvonal áruforgalma biztosított. Láthatóan a mocsárperem, mint vásárvonal – elegendő, ha a Sárréttől keletre eső területre tekintünk – önmagában csupán gyenge erővonalat képezett. Ahhoz, hogy városfejlesztő hatásúvá váljon, szükség volt folyóvízi közlekedési adottságokra is. Márpedig a Sárrét keleti peremén belépő Sebes-Körös és az északi részén határába érő Hortobágy–Berettyó közötti mintegy 50–60 km-es szakaszon mindössze egyetlen folyóvíz halad keresztül: a Berettyó, amely a mocsárperem vásárvonal energiáját felerősítve Berettyóújfalui helyzeti energiáját növelte településtelepítő tényezőként városfejlesztő tényezővé.

A sárréti és a Sárrétet körbeölelő településekről tehát általánosságban elmondható, hogy közülük csak azok emelkedtek akár a lecsapolást megelőzően, akár azt követően a funkcionális értelemben vett városok sorába, amelyek helyzeti energiái között a mocsárperemi vásárvonal, a folyóvízi közlekedési lehetőség és a fontos kereskedelmi útvonal is szerencsésen adott volt. Bármelyik hiányában a lecsapolást megelőző időkben csak településtelepítő tényező(k)ről beszélhetünk. Berettyóújfalui, Szeghalom, de Gyoma is elsősorban részben ezeknek köszönhette várossá fejlődésének potenciális feltételeit. Ugyanakkor sietve hozzá kell tennünk azt is, hogy eme három mezőváros, de különösen Berettyóújfalui és Szeghalom várossá válásában egy másik tényező is legalább ilyen fontos szerephez jutott. Arról az újabb helyzeti energiáról van szó,

amelyet a hajdanvolt Kis- és Nagy-Sárrét mocsara között, azaz a Sárréten átvezető északkelet–délnyugati irányú útvonal kölcsönzött az említett településeknek, mint olyan „kapu-pozíció”, amelyet a Sárrétre be- és kilépő forgalom tartott életben.

5. ÁBRA

A Sárrét tájpotenciál viszonyrendszere a lecsapolásokat megelőzően
(The Relation System of a Landscape Potential of the Sárrét before the Drainages)

Forrás: Saját szerkesztés.

Ejtsünk szót röviden azokról a településekről is, amelyeknél nem alakultak ki városi funkciók (Beluszky–Győri 2005). Ez a táj településeinek csaknem 90%-át jelentette, ami részben arra is utal, hogy ennyi településen hiányozott a fentebb számba vett tényezők legalább egyike. Az ármentes térszíneken – mint azt már említettük – több község „nyomorgott”, osztozva az amúgy is szűkös lehetőségeken. Ebből a sajátságos helyzetből fakadóan – javarészt a Berettyóújfalú–Szerep és Berettyóújfalú–Körösladány közötti ős-folyóhátak falvaiból – aprófalvas településhálózat alakult ki. Ugyanakkor a lecsapolást követően is megmaradt a Sárrét jellegzetes, „szabályos” kis- és középnagy falvainak rendszere (Beluszky 2001), ám a folyószabályozásokat követő (gyors) tájátalakulás megváltoztatta nemcsak az itt élők életkörülményeit, hanem egyfelől a helyi gazdaságot (Dóka 1997) és másfelől a helyi társadalmat is. A megváltozott életmód magával hozta a lakosság lelki, szellemi arculatának átforgalmódását is. Korábban a járható főbb útvonalak Szűcs Sándor szavaival élve: „messzi elkerülték ezt a vidéket” (Szűcs 1934, 3–4), szinte érintetlenül hagyva a mocsár falvait – amelyek nemcsak a környező világtól, hanem gyakorta egymástól is el voltak zárva –, s minthogy egymással is alig érintkeztek, egy rendkívül zárt,

elzárt világ alakult ki. Ezt a többszintű izolációt váltotta fel a folyószabályozási munkálatok elindulásával kezdetét vett új helyzet, amely a maga teljességében a 19–20. század fordulóján bontakozott ki. A szabályozási munkálatokkal párhuzamosan 1857 őszén a vasút elérte a Sárrét északi–északnyugati területét. A Szolnok–debreceni fővonal részeként Kisújszállás, Karcag és Püspökladány is bekapcsolódott a vasúthálózatba. Majd, alig egy évvel később megnyílt a nagyváradai pályaszakas is, amely az utóbbi „mezővárosból” ágazott el két, észak-sárréti község, Báránd és Sáp határán Berettyóújfalu irányába (Erdősi 2000). Ezzel Püspökladány fontos vasúti csomóponttá vált (vö. *Beluszky* 2003), amellyel helyzeti energiája is jelentősen bővült. Többek között ez, illetve az ebből fakadó modernizáció és fejlődés segítette visszakapaszkodni – mint járási funkciókkal is rendelkező települést – a „majdnem városok” sorába (*Beluszky–Győri* 2005).

A polgári fejlődés (átalakulás) korszakának egy másik, számon tartott, helyzeti energiaként is tekinthető újabb tényező fontosságáról, a kisebb közigazgatási szerepkörök egyes településekre, legtöbb esetben járásközpontokra történő telepítéséről is szólnunk kell. Ez a központi intézkedés jelentősen hozzájárult több község – funkcióját tekintve – (kis)városi rangra emelkedéséhez (pl. Túrkeve, Kisújszállás, Szeghalom, Berettyóújfalu esetében). E tényező néhány, már korábban is járásközpont „majdnem (kis)várossá” válásához is jelentékeny mértékben hozzájárult (pl. Püspökladány).

Bár a Sárrét a vízszabályozási munkák befejeztével a századfordulóra elveszítette korábbi természeti helyzeti energiáját, azt kell mondanunk, hogy az a történelmi fejlődés révén átöröklődött, új formában konzerválódott, sőt – mint láthattuk – újabbakkal bővült. Ilyen volt a Sárréten az az „új” helyzeti energia is, amely minden település esetében jelentős változást eredményezett, nevezetesen: a víz alól felszabaduló területeken megindult, a kezdetben leginkább csak helyi igényeket kielégítő szántóföldi gazdálkodás. A megváltozott határhasználattal a sárréti táj értéke is újból emelkedni kezdett. *Lóczy Dénes* (2000) kutatásaiból ismerjük, hogy 1910-re az ármentesített – köztük a sárréti – térszínek gazdasági értéke is többszörösére emelkedett, meghatározva ezzel a helyi gazdaság arculatát, fő (agrár)irányvonalát.

Végül elmondhatjuk, hogy a sárréti táj potenciáljának azt a vázlatos képét igyekeztünk felrajzolni, amelyre lényegében a településrendszer és a népesedési viszonyok épülnek, s amelyek együttesen alkotják, illetve jelölik ki a helyi gazdaság kezeit (*Konkolyné Gyuró* 1998).

Összefoglalás helyett kérdések

Valamely táj lehatárolását természetesen számos, nemcsak más-más tudományos oldalról, hanem egy adott tudományon belül különböző irányból is megközelíthetjük. Ezért aligha lehet kétségünk afelől, hogy emiatt számos kérdés merül majd fel. Hogy csak kettőt említsünk: mennyiben tekinthető hiteles kiindulópontnak a hajdani mocsár által előrajzolt viszonyrendszer a Sárrét településhálózatának akár század-

fordulás, akár Horthy-kori vagy későbbi vizsgálatához; vagy hogy az e településeken élő lakosság gazdasági-társadalmi jellemzőiről alkotott képünket mennyire befolyásolja az általunk felállított értelmezési keretrendszer?

Jegyzetek

- ¹ <http://geography.hu/mfk2001/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)
- ² <http://www.rgs.org/GeographyToday/What+is+geography.htm> (Letöltés: 2008. augusztus 4.)
- ³ A feladat megoldásához a SmartSketch 4.0 szoftvert használtuk.
- ⁴ Látszólag a térkép alapján az utóbbi település már kevésbé tartozik a szoros értelemben vett mocsárvilághoz, azonban ne feledjük, hogy a Kis-Sárrétet bemutató alaptérkép az 1815. évi állapotokat tükrözi, ennél fogva a már korábbi Szeghalom környéki lecsapolások eredményeképp a környéken jelentős területek – többek között a körösladányi területek – szabadultak fel, s váltak szárazulattá a térkép tanulsága szerint (is).

Irodalom

- Anonymus (2003) *Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest.
- Beluszky P. (2001) *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (2002) Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. – Beluszky P. (szerk.) *Vég kiárúsítás II.* (Válogatott társadalomföldrajzi tanulmányok). MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 107–127. o.
- Beluszky P. (2003) *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (2005) A társadalmi gazdasági folyamatok színtere – az ország természeti adottságai. – Beluszky P. (szerk.) *Magyarország történeti földrajza I.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 71–101. o.
- Beluszky P.–Győri R. (2005) *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Benedek J. (2002) A földrajz térszemléletének hullámai. – *Tér és Társadalom*. 2. 21–39. o.
- Csatári B. (1978) Adatok a Sárrét településföldrajzához. – *Alföldi Tanulmányok II.* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet Alföldi Csoportja, Békéscsaba. 201–217. o.
- Csatári B. (2006) A megélt tér élménye. Gondolatok a táj, a terület- és a vidékfejlesztés kapcsolatáról. – *Falu Város Régió*. 3. 23–25. o.
- Csávás I. (1941) A Nagysárrét monográfiája. – *Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*. 6. 1–27. o.
- Csorba P. (1999) *Tájökológia*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Dóka K. (1997) *A Körös és Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században*. (Egy táj átalakulása). Közlemények Békés megye és környéke történetéből. 7. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Enyedi Gy. (2002) Bevezetés. – Enyedi Gy.–Horváth Gy. (szerk.) *Táj, település, régió*. MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth Kiadó, Budapest. 13–17. o.
- Erdősi F. (2000) Az Alföld közlekedési hálózatának kialakulása Trianonig – különös tekintettel a vasúti fővonalakra. – Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza*. A Nyíregyháza 2000. április 18–19-én megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 361–368. o.
- Faragó L. (2003) A tér kép egy olvasata és a „területi” tervezés. – *Tér és Társadalom*. 1. 19–40. o.
- Faragó L. (2007) Térstruktúra: térideák és megvalósításuk a településhálózat-fejlesztésben. – *Tér és Társadalom*. 4. 21–38. o.
- Faragó T. (1984) Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. – *Történeti Statisztikai Tanulmányok*. 5. 5–38. o.
- Frisnyák S. (1995) *Magyarország történeti földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Glaser L. (1939) Az Alföld régi vízrajza és a települések. – *Földrajzi Közlemények*. 4. 297–308. o.

- Györffy I. (1942) *Magyar nép magyar föld.* Turul Kiadás, Budapest.
- Györffy I. (1983) A rétes emberek. – Selmeczi K.A. (szerk.) *Álföldi népelet. Válogatott néprajzi tanulmányok.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 99–122. o.
- Györi R. (2005) A történeti Régió. – Nemes Nagy J. (szerk.) *Régiók távolról és közelről.* Regionális tudományi tanulmányok 12. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, MTA–ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Budapest. 63–71. o.
- Györi R. (2006) Bécs kapujában. Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején. – *Korall.* Június. 231–250. o.
- Hajdú Z. (2005) *Magyarország közigazgatási földrajza.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Hamar J. (2006) TAJ-TÁGítás. – *Tágszem* (E-folyóirat). 11. <http://www.tagszem.hu/files.php> (Letöltés: 2008. augusztus 24.)
- Harrison, S.–Massey, D.–Richards, K.–Magilligan, F.J.–Thrift, N.–Bender, B. (2004) Thinking across the divide: perspectives on the conversations between physical and human geography. – *Area.* 4. 435–442. o.
- Holdsworth, D.W. (2003) Historical geography: new ways of imaging and seeing the past. – *Progress in Human Geography.* 4. 486–493. o.
- Howitt, R. (2002) Scale and the other: Levinas and geography. – *Geoforum.* 3. 299–313. o.
- Kádár L. (1943) A magyar ember a magyar tájban. – Bartucz L. (szerk.) *A magyar nép.* A művelődés könyvtára 9. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest. 69–90. o.
- Kant I. (1995) *A tiszta ész kritikája.* ICTUS Kiadó, Gödöllő.
- Karácsonyi J. (1992) Újiráz története. – Szekercsés P. (szerk.) *Újirázi Emlékfüzetek I.* (80 éves Újiráz). Újiráz Község Polgármesteri Hivatala, Budapest. 7–13. o.
- Kerényi A. (2006) Kényelmetlen, de alapvető. A táj eltérő értelmezései és azok tervezési-védelmi jelentősége. – *Falu Város Régió.* 3. 18–22. o.
- Konkolyné Gyuró É. (1998) A tájpotenciál hasznosításának történeti változása a Zempléni-hegységben (18–19. század). – Frisnyák S. (szerk.) *A Felvidék történeti földrajza.* A Nyíregyházán 1998. április 1–3-án megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 403–409. o.
- Korpás E. (1934) Magyarország települési tájegységei. – *Földrajzi Közlemények.* 10–12. 193–195. o.
- Kósa L. (1998) *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* Planétás Kiadó, Budapest.
- Kósa L.–Filep A. (1975) *A magyar nép táji-történeti tagolódása.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Körmendi L. (2005) A költő, akinek a párnája is tövisből volt. – *Bárka.* 1. 98–104. o.
- Lóczy D. (2000) Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. – Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza.* A Nyíregyházán 2000. április 18–19-én megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 221–228. o.
- Magyarország Közigazgatási Atlasza 1914. A Magyar Szent Korona országai.* (2000) Talma Könyvkiadó, Baja–Pécs.
- MKKSH (1912a) *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.* I. rész. A népesség főbb adatai. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 42. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MKKSH (1912b) *Népmozgalom 1901–1910.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 46. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MKKSH (1913) *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása.* II. rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 48. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MKKSH (1932) *Az 1930. évi népszámlálás.* I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 83. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MKKSH (1934) *Az 1930. évi népszámlálás.* II. rész. Foglalkozási adatok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 86. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- MKKSH (1936) *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben.* I. rész. Törvényhatóságok és községek (városok) szerint. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 99. kötet. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Marosi S. (1981) *Tájékoztatói irányszatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények.* MTA FKI, Budapest.
- Marosi S.–Somogyi S. (1990) *Magyarország kistájainak katasztere I.* MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Martonné Erdős K. (2000) *Magyarország természeti földrajza I.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

- Mészáros R. (2006) A kibetér, mint új földrajzi tér. – Kiss A.–Mezősi G.–Sümegey Z. (szerk.) *Táj, környezet és társadalom. Ünnepi tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. SZTE Éghajlattani és Tájföldrajzi Tanszék, SZTE Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék, Szeged. 489–496. o.
- Mészáros R. (2007) Társadalomföldrajzot művelni a 21. század kezdetén – komplex világszemlélet. Székfoglaló előadás a Szegedi Tudományegyetemen. – *Tér és Társadalom*. 4. 235–243. o.
- Móricz Zs. (1958) Kép a Sárétről (1935. április). – Móricz Zs. (szerk.) *Riportok (1930–1935)*. III. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Nemerkenyi A. (2000) Európai nagytíjak. – Probáld F. (szerk.) *Európa regionális földrajza*. ELTE Eöt-vös Kiadó, Budapest. 21–84. o.
- Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár Dokumentációs Gyűjtemény 8/A. (1925) Statisztikai Gyűjtemény. Békés vm. 1–6. (479–506. sz.), Bihar vm. 1–6. (507–565. sz.), Hajdú vm. 1–2. (1087–1101. sz.), Jász-Nagykun-Szolnok vm. 1–6. (1214–1260. sz.). Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Nikitscher P. (2004) Paradigmaváltás a kulturális földrajzban. – *Táj, tér, tervezés*. Geográfus Doktoranduszok VIII. Országos Konferenciája, Szeged. <http://geography.hu/mfk2004/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)
- Novák L. (1986) *Településnéprajz. Tanulmányok az Alföld településnéprajzához*. Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- Osváth P. (1996) *Bihar vármegye Sárreti járása leírása*. Bihari Önkormányzatok Szövetsége, Debrecen. (Az 1875. évi Nagyváradon megjelent kötet tartalmilag azonos, nyelvileg, stílusban stb. módosított második kiadása.)
- Paasi, A. (2004) Place and region: looking through the prism of scale. – *Progress in Human Geography*. 4. 536–546. o.
- Papp A. (1956) A Nagy- és Kis-Sárrett vidékének régi vízrajza. – *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*. 27. 1–7. o.
- Papp A. (1960) Fiatalkori vízrajzi változások a Tiszántúl középső részében történelmi adatok alapján. – *Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből*. 42. 1–11. o.
- Probáld F. (2001) Tájföldrajz, regionális földrajz: a hidépítés szükségessége. – Dormány G.–Kovács F.–Péti M.–Rakonczai J. (szerk.) *A Földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. <http://geography.hu/mfk2001/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)
- Szilágyi Zs. (2007) A Sárrett helyzete a regionális központok által rajzolt térben 1920 előtt és után. – Demeter G.–Bagdi R. (szerk.) *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Studia Historico-Demographica Debrecina I. Thallóczy Lajos Alapítvány a Keleti Kutatásokért, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen. 186–200. o.
- Szűcs S. (1934) Biharmagybajom határának régi vízrajza és a község kialakulása (különlenyomat). – *Debreceni Szemle*. 10. 3. o.
- Szűcs S. (1992) *A régi Sárrett világa*. Fekete Sas Kiadó, Budapest. (Első kiadás: 1942.)
- Takács P. (2000) Mezőváros-képző kényszerek és lehetőségek Magyarországon a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. – Frisnyák S. (szerk.) *Az Alföld történeti földrajza*. A Nyíregyháza 2000. április 18–19-én megtartott tudományos konferencia előadásai. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. 407–414. o.
- Teleki P. (1936) *A gazdasági élet földrajzi alapjai II*. Centrum Kiadó, Budapest.
- Timár J. (2004.) Kérdések az alkalmazott társadalom-földrajzi kutatások etikájáról. – Barton G.–Dormány G.–Rakonczai J. (szerk.) *Földrajzi kutatások*. II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. <http://geography.hu/mfk2004/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)
- Timár L. (2003) Történeti földrajz és társadalomtörténet. – Bódy Zs.–Ö. Kovács J. (szerk.) *Bevezetés a társadalom történetébe (hagyományok, irányzatok, módszerek)*. Osiris Kiadó, Budapest. 341–370. o.
- Tóth J. (2001) Gondolatok a földrajztudomány legfontosabb kérdéseiről. – Dormány G.–Kovács F.–Péti M.–Rakonczai J. (szerk.) *A Földrajz eredményei az új évezred küszöbén*. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. <http://geography.hu/mfk2001/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)
- Townsend C. (2006) County versus region? Migrational connections in the East Midlands, 1700–1830. – *Journal of Historical Geography*. 32. 291–312. o.
- U. Nagy I. (1976) *Péter András emlékkönyv (1926–1976)*. Békés Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, Szeghalom Nagyközség Tanácsa, Péter András Gimnázium és Szakközépiskola, Szeghalom.
- Varró K. (2004) A régió mint diszkurzív termék. – *Tér és Társadalom*. 1. 73–91. o.
- Vofkori L. (2004) Hagyományos és korszerű földrajztudomány: adalékok a földrajztudomány rendszer-tanához. – Barton G.–Dormány G.–Rakonczai J. (szerk.) *Földrajzi kutatások*. II. Magyar Földrajzi Konferencia, Szeged. <http://geography.hu/mfk2004/> (Letöltés: 2008. augusztus 23.)